Було вже холодно. Наближалась зима. Наступала зима, і в цих жовтих прибитих інеєм холодних лісах я повинен був закінчити зйомки кінофільму: вивезти у ці дубові ліси артистів і ще тисячу людей на померзлі трави, на вітри, на древлянську воду кам'янистого Тетерева. Ліс був порожнім.

Порожні гнізда просвічували своїми чорними ребрами на синє небо і так само чорно мовчали.

У небі ніхто не літав. Навіть літаки.

Оператор з художником сиділи навпочіпки і щось креслили хворостинами. У битих валянках і кожухах вони скидалися на дідів-морозів, хоча снігу ще не було.

Було холодно, і я запізнювався: цю битву я повинен був розпочати і закінчити ще літом, а вже наближалась зима.

Хтось наче подивився мені в спину. Але коли я оглянувся — того лісового погляду вже не було.

Було синьо.

Жовті дуби твердо стояли в скляному повітрі, що і листя не падало, і не перекреслювало їхньої жовтої тиші.

Я подумав собі: подумай про свою дружину. Де ти подінеш її, якщо, не дай Бог, все почнеться отут, у лісі?

Художник сказав:

— Ти собі не уявляєш, що нас чекає, якщо ми не виберемо натуру саме тут і поїдемо десь в інші місця.

— Що ти пропонуєш?

— Я пропоную: збудувати наигі землянки на місці оцих справжніх партизанських землянок. По-перше: нам не доведеться довбати мерзлу землю, а по-друге, ти глянь, яке тут чудове місце для оборони. Партизани знали, де розбивати свій табір.

— Скільки тобі треба, щоб реставрувати все, як було?

— Ти розумієш, якби це на той час і по тих людях — один-два дні, не більше. А по наших людях, боюсь, що не впораюсь і за тиждень.

— Так-от, слухай: за день-два може випасти сніг. А випаде ложка снігу — нам нічого тут робити. Як собі хочеш, але даю тобі один день, хоч убий!

Ми вже сідали в машину, як знову хтось подивився: якась невідома істота стояла за дубами і пантрувала нас.

Я виліз із машини, накинув кожух наопашки і пошелестів між дубами до Тетерева, де, на моє відчуття, хтось-то мав бути: чи звір, чи людина у цих давно необжитих лісах.

Німо стояли дуби, сиротіли гнізда на них, і примерзла по краях болота вода з повільними окунцями на дні, та пошматоване пір'я дикого голуба — нікого ніде не було.

Що за чорт!

На другий день почалося пекло: з дошками, кирками, лопатами, сокирами і всім іншим будівничим збіжжям одна за одною під'їжджали підводи і машини.

З Житомира і навколишніх сіл прибували машини і автобуси з людьми, яких тут же переодягали в партизанів і німців.

Видавали зброю.

Наші партизанські кіннотники поралися з кіньми біля води. Від шляху тягнулись гармати.

Землянки росли на очах, і побіля них копалися гнізда для кулеметів.

Забіганим моїм асистентам не вистачало ніг.

Адміністратори — так ті взагалі лізли із шкіри.

Артистам не сиділось у теплому автобусі, і вони, як святі, буркочучи під ніс тексти, байдужі до всього гармидеру, взад-вперед, колами, по діагоналях вживалися у цей ліс і землю, з якими разом їм треба було створити художню правду давно відминулих подій.

У повітрі пролітала крупа. Ця дрібненька безневинна крупа пахла катастрофою.

Зі сльозами на очах до мене підбігла костюмерша.

— Що таке?

— Не хочуть одягатися...

— Хто?

— Та їх там душ сто...

— П'яні?

— Наче і не п'яні, але не хочуть...

Біля костюмерної бази стояло дійсно душ сто дядьків з німецькими мундирами в руках.

— Здрастуйте. В чому справа? Чому не одягаєтесь? Кремезний чолов'яга з мундиром німецького лейтенанта

в червоних від морозу руках спитав:

— А хто тут у вас самий главний?

Коли я відповів, що "самий главний" тут я, то дядько відразу ж якось знітився, неначе вже й пожалкував за своє таке відверто войовниче запитання, мовляв, до самого "главного" в цій нашій справі можна було б і не звертатися. Але вже коли так, то нехай буде так:

— Ви нас пробачте, не знаємо, як вас величати, але діло в тому, що ми не хочемо бути німцями... Діло в тому, що ми всі, скільки оце нас тут є, воювали у цьому ж лісі партизанами проти німців... З якої ж це речі зараз ми маємо бути своїми ворогами?

Я глянув на дядьків, колишніх партизанів. Тихо і смирно вони стояли з німецькими мундирами в руках якісь беззахисні, як діти, навіть не курили від глибокої внутрішньої образи, що мають бути своїми ж ворогами.

— Може б, ви той, пробачте, не знаємо, як вас величати, та наказали б віддати оці мундири отим оно-но, що приїхали із Житомира, людям

городським. Може, між ними є й такі, що ніколи не були ні нами, ні німцями. То хай вони тепер хоч у кіні побудуть німцями, їм же ж, мабуть, все одно. Бо ми оце як узнали, що буде зніматися кіно про нас, так оце з колгоспу прямо сюди... А я оце, грішним ділом, цілу ніч не спав... Цілу ніч рана боліла, як проклята. А нащот всяких перебіжок, засідок, чи там, скажімо, повзань, чи на дуба якого влізти, то ви можете нам довіритись. Ми тут кожен горбик обчовгали своїми животами і на кожному дубі в дозорі сиділи.

— А на конях умієте?

— І на конях, і на чому ви схочете, уміємо. Геть-чисто усе уміємо, так що можете не сумніватись, тільки не віддавайте нас у німці.

У цю хвилину якраз понад нами вгорі між пришерхлими золотими кронами дубів пропливала стріла операторського крана, і на кінці її, як лелека в гнізді, сидів мій оператор. Волосся його було набите крупою, і задубіла рука спокійно лежала на руці кінокамери.

— Одягніть, будь ласка, цих людей партизанами.

Не поспішаючи, статечно і поважно дядьки понесли здавати німецькі мундири, як явне непорозуміння.

Біля гармат зупинилась "Волга", і з неї важко вийшла моя дружина.

На ній була моя улюблена шерстяна українська чорна в червоних квітах хустина, зроблена в Японії, та білий кожух до землі.

Вісім місяців тому у такий кожух могло увійти троє таких, як була моя дружина, але тепер, навіть здалеку, було помітно, що кожух для неї саме враз — з дня на день ми чекали дитину.

Я посадив її під дубом, подалі від знімального майдану, і вже хотів іти, як раптом знову відчув на собі той учорашній лісовий невидимий погляд. На цей раз він був десь тут поблизу за дубами, і я миттю пішов на нього, в глибину лісу.

За віковічним посивілим прадубом стояв сивий кінь і дивився на мене своїми сивими очима. Він не злякався, не відбіг, лише трохи підняв голову, наставивши око і вухо. Біля коня з перебитим крилом стояв обчухраний і худий лелека.

Так вони і сивіли удвох переді мною між дубами, неначе примарні духи цього лісу і ще якогось іншого життя чи смерті. У сивих коневих повіках густо понабивалась крупа, наче кінь був в окулярах. Лелека ж дивився на мене своїм чорним крапе-лястим оком так, неначе він, лелека, і його сивий товариш спіймали мене на якійсь пщступності, і вже нікуди від них мені не втекти, мені та усім машинам моїм, гарматам, возам, людям, яких я привіз. Ну що ж, так тому буть!

— Готово! Можемо знімати! — від майдану біг мій перший заступник, права рука, начальник штабу. В легких черевиках, у темному нігілітовому плащі він біг щасливо і легко. Коли Василь відпочивав — я не знаю. Він працював буквально вдень і вночі. Вдень — з ранку до вечора — порався на знімальному майданчику, вночі разом з директором фільму сидів над планами по забезпеченню наступних зйомок. Василь був людиною одержимою і шаленою у роботі. Для нього не існувало слова "ні". Він міг все дістати з води і вогню. Вільно володіючи майже усіма європейськими мовами, Василь, — хлопчиком він був вивезений німцями у Німеччину, — ким тільки не був по закордонню: старцював, крав, був рознощиком газет, служив солдатом у двох арміях двох країн, був перекладачем, потім навіть редактором якоїсь ганебної газетки, очолював різні комісії з повернення українців в Україну, аж доки не повернувся сам. У кіно він прийшов уже з нашого університету, де викладав в аспірантурі французьку мову.

— Готово! Можемо знімати! — з Василя йшла пара. — О, а це що? — Василь помітив коня. —Ану, марш на зйомку!

— Не чіпай його, Василю. Цей кінь не наш.

— Як це не наш? А чий же? А якщо і не наш, то що? У мене не вистачає коней.

Василь схопив хворостину і підбіг до коня. Кінь не рухався. Ні здивування, ні страху не було в його сивих під окулярами очах. Василь зупинився і, пильно придивившись до коня, обернувся до мене.

— Божевільний якийсь, ти глянь!

— Ходім, Василю. Бачиш — крупа. Якщо ми сьогодні не знімемо...

— Знімемо. Мені снився символічний сон.

— Значить, так: ти бери на себе, як завжди, головнокомандування. Накажи, щоб іще раз перевірили вибухи. Не покалічили б кого. Артисти в порядку?

— У повнім.

Ми підійшли до моєї дружини. Обмінявшись з нею люб'язностями, Василь побіг на командний пункт.

Мікрофони працювали нормально, динаміки на дубах також.

Я піднявся до оператора на кран, звідки ми і повинні були починати зйомку.

Поле бою жовтіло внизу між дубами і далі аж туди до Тетерева. В землянках і за ними причаїлися наші партизанські загони. Між скелями стояла кіннота. Тихо чорніли гармати в кущах дубняку. За кулеметами вовтузились кулеметники. Від шосе тьмяно чорніли каральні загони есесівців.

Усе було ясно. Можна розпочинати. Одне слово — і ця передбоєва тиша набере іншої подоби... Оця одна мить, цей момент — і все раптом заговорить не мовою паперових креслень, а мовою живого образу. Треба бути спокійним і особливо стооким, щоб усе побачити.

— Можна?

— Можна, — пошепки відповідає оператор: на лобі і на щоках у нього починає танути крупа.

Я оглядаюсь на дружину. Внизу, під волохатим дубом, зливаючись з крупою і листям, вона дивиться на мене. Червоні рожі на хустині горять мені. Дружина не сама: з лісу підійшов сивий кінь і став біля неї, наче на чатах. Лелека, так той уже примостився під полою її кожуха і задоволено виглядає своїм крапелястим оком. Уявляю, як тремтить його змерзле тіло від раптової кожухової теплоти.

— Зйомка! — пошепки кричу в мікрофон. Задвигтіла земля, заблищали язики кулеметів, захарапуди-

лись коні, де не візьмись, раптом вітер піднявся, та такий, що гадюками закрутив дими між трубами, листя поніс, позривав з голів шапки і кашкети — все прийшло в рух, у сум'яття, в запеклість.

Правий фланг есесівців зім'яв і розпорошив наші передні форпости і почав загинатись до Тетерева, щоб вийти в тил.

Червона ракета. Це сигнал нашій кінноті. Я забоявся, що артист, головний герой нашого фільму, командувач кіннотою, за цими димовими смерчами і вибухами ракети не помітить.

— Ще одну!

Злетіла друга ракета, і наша кіннота вихопилась з-поза скель... Раптом кінь, на якому сидів герой нашого фільму, побачивши німців, кинувся в протилежний бік, де було тихо і порожньо, де ніякої битви не було. Артист з усіх сил намагався завернути коня, ударив його нагайкою по морді, але вигодуваний на кінематографічних хлібах білокопитий красень відразу ж дав такого сторчака, що артист, як птах, скинув руками, вилетів із сідла і впав обличчям на землю.

— Сто-о-оп!!!

Асистенти кинулись до артиста... Слава Богу, все обійшлось благополучно.

— Давайте людям обід. Після обіду все почнемо спочатку.

— Ну що? Як? — підійшли захекані дядьки-партизани, з недовірою дивлячись на кінокамеру. — Вийшло?

— Вийшло. Але після обіду повторимо ще раз.

— А я оце тільки-но підвівся з землі, так у мене коло вуха щось як гахнуло, точнісінько саме так, як і тоді колись, тільки ж тоді я дійсно двох ребер не дощитався, а тепер — красота! — присів собі та й побіг далі!

— Скажіть, будь ласка, а той ваш останній бій, ну, хоча б чимось був подібний на оцей теперішній наш?

— Та куди там! Ваш оцей бій в тисячу раз дужчий та більший, ніж отой. Пригадуєш, Петре, коли в нас тільки за дні години було вже сорок душ поранених? Ні, нашого такого бою і не видно проти вашого. У вас он одних гармат тільки двадцять п'ять штук я нащитав, а у нас було дві, та коней із п'ять разів менше.

— Ну п'ять, не з п'ять, Іване, не кажи, а разів зо два.

— Може, й в зо два, коней я вже забув, але гармат, так тих було тільки дві, це я пам'ятаю достеменно. Отам-оно одна стояла на горі, — бачите? — а друга ось тут, де зараз їдять ваші коні...

Наші коні сумлінно уминали сіно, і особливо старався білокопитий красень, що зіпсував нам зйомку.

Тим часом обідав і сивий кінь: моя дружина піднімала з землі дубове листя і подавала його коневі. Кінь не жував, бо не було чим, а просто лигав його, не зводячи своїх сивих очей під окулярами з білокопитого красеня. Потім, начебто щось надумавши, неквапно опустив голову до листяної землі, пішов наче попаски до наших задимлених коней. Задня нога його волочилась і залишала на листі інеєвий слід. Кінь підійшов до білокопитого красеня і довго розглядав його своїми печальними очима. Здивована решта коней повідривала очі від сіна і, в свою чергу, витріщилася на Сивка. Сивко повільно оглянув їх. Здалося, мені почулася така розмова:

— Ти хто такий?

Сивко мовчав. Коні переглянулися між собою, а один із них — сірий жеребець в яблуках — продовжував:

— Ти що, забув тут у лісі мову, чи, може, ти і взагалі ніколи не говорив?

Деякі з коней зареготали.

— Ану, давай, Уране, з ним по-німецькому?

Уран справді був не тільки грамотною конякою, але і мав, як казали, вищу освіту, правда, не закінчену: знімався в багатьох фільмах, головних ролей йому поки що не доручали, але все ж таки.

— Шпрехен зі дойч? — запитав Уран, махнувши два рази хвостом. — Інглиш?

Сивко мовчав, хоча говорити він умів і знав і німецьку мову, вона сиділа йому в печінках, але, за відсутністю в роті зубів, йому не хотілося падати обличчям в калюжу перед таким вишуканим товариством.

Він ще раз пильно подивився на білокопитого красеня, потім оглянувся на мою дружину та й поволік свою ногу до неї лигати листя.

— Непонятний какой-то! — сказала молода кобила, занурюючи хтиві губи у сіно.

Я запитав Івана:

— Ви часом не знаєте, що це за кінь?

— Який? Оцей? Сивий? Та, був колись кінь! Усю війну партизанив із нами, а тепер уже таке старе падло, що і вовки його не їдять. Правда, ще років скількись тому, як сутужно було на хліб та на м'ясо, хотів голова на ковбасу його перемолоти. Так я тоді пішов до голови та кажу: якщо ви його перемелете на ковбасу, то не буде добра ні вам, ні дітям вашим, бо аби не цей кінь, то хто його знає, щоб ще було б! От. З тих пір він так і перейшов жити в ліс, та оце ще звідкілясь лелека-каліка приблудився, та так і доживають удвох... На зиму, правда, я їх забираю до себе, бо все ж як-не-як, а жалко...

Повторили зйомку ще раз і ще. Дуби почорніли від диму, і порвана вибухами земля набрала таковісінького вигляду, як і колись в останньому бою, — так сказав партизан Іван.

Усі були стомлені і щасливі: битва знята. І саме пішов сніг. Доки вантажилися машини, доки всі переодягалися, сніг закрив собою порвану землю, наче тут нічого і не було.

Я підійшов до дружини, подав їй руку. Холодна щока дружини вже пахла молоком.

Сивко, забілений снігом, видавався ще сивішим, а лелека знову трусився біля нього від холоду.

По коневих очах я зрозумів, що Сивкові ніхто не сподобався тут: ні люди, які удавали із себе партизанів і німців, ні артисти мої, ні коні...

Йому сподобалась лише моя дружина. Вона сказала йому до побачення і понесла свій великий, як глобус, живіт до машини.

Ми сіли в машину і поїхали. Сивко дивився нам услід. І коли вже не було нас видно, то на Сивкову спину вискочив лелека і, витяіуючи задубілу шию, іще клацав Сивкові про нас.

1969